

Яневський А.С.*

ПОЛІТИКА «ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ» І ПРОБЛЕМИ ВІДНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ВПЛИВУ РФ

В статье рассматриваются приоритеты во внешней политике администрации президентов Б. Обамы и Д. Медведева, роль политики «перезагрузки» в американо-российских отношениях и ее влияние на антиамериканские настроения в политических и аналитических кругах России, как и влияние этих факторов на возобновление воздействия РФ на страны бывшего Советского Союза.

Ключевые слова: США, СНГ, НАТО, РФ, внешняя политика, нестационарная международная система

У статті розглядаються пріоритети у зовнішній політиці адміністрації президентів Барака Обами та Дмитра Медведєва, роль політики «перезавантаження» в американо-російських відносинах та її вплив на антиамериканські настрої в політичних та аналітичних колах Росії, як і вплив цих факторів на відновлення тиску з боку РФ на країни колишнього Радянського Союзу.

Ключові слова: США, СНД, НАТО, РФ, зовнішня політика, нестационарна міжнародна система

Foreign policy priorities Obama administration and Medvedev's administration, the policy role of the «reset» the Russian–American relations and the impact of these policies on anti–American sentiment in the political leadership and analytical environment in Russia, as well as the influence of these factors on the resumption of Russian influence in former Soviet countries studied in this article.

Key words: USA, CIS, NATO, Russian Federation, foreign policy, non-stationary international system

Зміни у стратегічному позиціонуванні політичного керівництва США та РФ щодо базових цілей нової міжнародної системи уможливили розгляд політики «перезавантаження» відносин між цими двома акторами в контексті її впливу на демократичний розвиток транзитивних держав, які прагнуть збереження незалежності власних політичних рішень. Потреба комплексного дослідження зовнішньої політики Америки та Росії визначається сукупністю значимих, у тому числі й для України, проблем. По–перше, це – прагматична ідея реалізації спільних інтересів США та РФ на міжнародній арені (наприклад, боротьба з міжнародним тероризмом, узгодження позицій щодо розміщення системи ПРО, стабілізація в Іраку, Афганістані, вирішення проблем ядерної програми Ірану тощо); по–друге, збереження потенціалу непорозумінь у відносинах США та РФ, які здатні вплинути на стан всієї міжнародної системи.

* аспірант відділу трансатлантичних досліджень Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Науковий керівник: проф. Рижков М.М.

Отже головною метою дослідження є цілісний політичний аналіз зовнішньої політики адміністрацій США на чолі з Б.Обамою та РФ на чолі з Д.Медведєвим, механізмів забезпечення національних інтересів обох держав в нестационарній міжнародній системі. Задля досягнення цієї мети необхідно структурувати стратегічні складові зовнішньої політики Б.Обами та Д.Медведєва з урахуванням прагнення РФ до відновлення свого міжнародного впливу; визначити концептуальний рівень розуміння впливу «перезавантаження» відносин між США та РФ на Україну. Таким чином, об'єктом дослідження виступає поточна зовнішня політика США та РФ, а предметом дослідження є міждержавна взаємодія США та РФ у глобальному просторі.

Окремі проблеми трансформації відносин між США та РФ були розглянуті у фундаментальних працях визначних теоретиків американської зовнішньої політики (Р.Арона, С.Брауна, Ю.Вітткофа, А.Волферза, Ч.Кеглі, Ст.Краснера, Г.Моргентау, Дж.Розенау, Н.Чомски та ін.), українських вчених (О.Бодрука, Б.Гончара, О.Гончаренка, А.Дашкевича, Є.Каменського, Б.Канцелярука, І.Погорської, С.Толстова, Є.Федченка, О.Шевчука, С.Юрченка), а також дослідників з країн СНД (Г.Аніліоніса, І.Ахундова, Е.Баталова, В.Данілова, Е.Іваняна, В.Согріна, І.Іванова, С.Караганова, Т.Коняхіної, Р.Корхмазяна, П.Подлісного, А.Расизаде, Л.Медведика, А.Уткіна, Д.Удовиченка тощо), водночас, питання впливу трансформації пріоритетів зовнішньої політики США та РФ на транзитивні держави, зокрема, Україну, в більшості робіт висвітлені фрагментарно.

Рішення про початок політики «перезавантаження» було проголошено міністром закордонних справ РФ С.Лавров та державним секретарем США Г.Клінтон 9 березня 2009 р. у Женеві. Під «перезавантаженням» тоді розумілося «надання нового старту «замороженим» відносинам між двома державами. Білий дім вбачав у «перезавантаженні» «позитивний замітник» всім негативам для американського рейтингу (зростання антиамериканських настроїв, навіть у країнах—традиційних союзниках США), пов'язаним з війнами в Іраку та Афганістані. Відверто деструктивні заяви і дії Москви не вплинули на Б.Обаму у його намірі «перезавантажити» і «розморозити» відносини з РФ, навіть не зважаючи на ту шкоду національним інтересам Сполучених Штатів, яка завдавалася окремими російськими діями.

Прагнення Росії до відновлення міжнародного впливу як глобального «центру сили» обґрунтовується її політичним керівництвом як неможливістю формування повноцінної системи колективного лідерства без участі РФ, так і історичною приналежністю Росії, ЄС та США до трьох гілок європейської цивілізації та необхідністю визнання ними РФ рівноправним партнером [1–2]. Як Америка, так і Росія, керуючись національними інтересами і реалізмом, прагнуть мати провідні позиції в ієрархії суверенних держав. Поведінка у світі Росії або США обумовлюється асиметричністю глобальних і регіональних амбіцій. Вона виявляється в багатьох сферах, що в цілому дозволяє стверджувати, що США легше досягнути бажаного результату (глобального лідерства) ніж Росії, оскільки у останньої – значно менший ресурс для досягнення тих самих цілей. Наразі вона просто змушена обмежувати себе амбіцією на регіональний гегемонізм на просторах колишнього СРСР.

Засвідчують намір Росії підвищити глобальний статус її прагнення стати, наприклад, міжнародним фінансовим центром, провести зимову олімпіаду 2014р. та світовий чемпіонат з футболу у 2018 р., активізувати створений у червні 2007 р. тощо. На особливу увагу в цьому контексті заслуговує прагнення Росії забезпечити розширення діяльності Фонду «Русский мир», метою якого є популяризація російської мови, сприяння поверненню росіян, що емігрували, підтримка російськомовних ЗМІ за кордоном, експертне забезпечення гуманітарного виміру зовнішньої політики тощо [3].

Із приходом до влади Д.Медведева Захід пов'язував надії на певне пом'якшення зовнішньополітичного курсу РФ та відхід від позиції відкритого антиамериканізму у зовнішній політиці держави. Однак вже у берлінській промові програмного характеру влітку 2008 р. під час зустрічі з представниками німецьких політичних і громадських кіл Д.Медведев чітко дав зрозуміти про підтримку ним зовнішньополітичного курсу, започаткованого В.Путіним [4]. У промові російський президент наголосив на провідній ролі ООН, критично оцінивши спроби її заміни «ексклюзивними форматами», а також «структурами, запрограмованими на відновлення блокової політики», що заважає інституційному розвитку ОБСЄ й наданню нового змісту діяльності НАТО. Підкреслюючи необхідність налагодження рівноправного співробітництва між трьома гілками європейської цивілізації, президент РФ виступив з пропозицією створити на засадах багатополлярності єдиний євроатлантичний безпековий простір «від Ванкуверу до Владивостоку» шляхом укладення Договору про європейську безпеку [4].

Однак одностороннє визнання Росією незалежності Абхазії та Південної Осетії актуалізувало антиамериканську риторику часів «холодної війни». Це свідчить про можливість нових суперечностей. Конфлікт на Кавказі суттєво вплинув на міжнародну репутацію Росії, що обмежило сталість встановлення партнерства із Заходом. Не підтримав позицію Росії й її основний союзник по ШОС Китай. Все це спричинило необхідність коригування зовнішньополітичного курсу Росії та появу поданих Д.Медведевим п'яти суперечливих принципів зовнішньої політики: по–перше, Росія заявляє про дотримання усіх норм міжнародного права у взаєминах між цивілізованими державами, але залишаючи за собою право ревізії окремих міжнародно–правових норм, наслідуючи приклад США; по–друге, РФ проголосила курс на розбудову багатополярного світу, заперечуючи водночас право США відігравати виключну провідну роль у міжнародній системі; по–третє, РФ підкреслює відмову від ізоляціоністського та конфронтаційного курсу, висловлюючи зацікавленість у розвитку повноцінних і дружніх відносин зі всіма державами світу, які будуть настільки глибокими, наскільки до цього будуть готові партнери Росії; по–четверте, в якості безумовного пріоритету визначено захист життя та гідності російських громадян, де б вони не знаходились, що теоретично може бути підставою для втручання у справи чи навіть порушення кордонів країн СНД і Балтії, де мешкає значна кількість росіян; по–п'яте, підкреслюється наявність для РФ регіонів «привілейованих інтересів», яким вона приділятиме особливу увагу (йдеться про налагодження довгострокових відносин із державами пострадянського простору як регіону «привілейованих інтересів» РФ) [5–6]. Таким чином, країни СНД прозахідної геополітичної орієнтації постають перед стратегічними викликами. Все це суттєво гальмує перспективи євроатлантичної інтеграції для України на невизначений час. Отже зовнішня політика Росії зорієнтована на використання «вікна можливостей» для надбання лідерства на противагу Америці.

Росія також не залишає свою пропозицію щодо Договору про європейську систему безпеку. Під час виступу на конференції зі Світової політики в Гвіані у жовтні 2008 р. Д.Медведев конкретизував свої пропозиції, окресливши можливий зміст документу. На думку Президента РФ, у договорі слід закріпити положення про те, що жодна міжнародна організація і держава (включаючи Росію) не мають ексклюзивних прав на підтримку миру та стабільності в Європі, що явно виглядає спрямованим проти нової Доктрини НАТО, затвердженої у листопаді 2010 р. [7].

Грунтуючись на успішних переговорах, що пройшли в Москві в липні 2009 р., Д.Медведев і Б.Обама отримали унікальний шанс побудувати нову міжнародну систему, засно-

вану на багатосторонніх зобов'язаннях, міжрегіональних мережах співробітництва, високій ролі громадянського суспільства в глобальній політиці. Для України значимою є частина їхньої позиції, зв'язана з гарантіями суверенітету незалежних держав.

Заслуговує на увагу, що після Лісабонського самміту перед РФ відкриваються перспективи створення спільної ПРО з Америкою, що дасть поштовх для подальшого виходу російсько-американських відносин на якісно новий рівень взаємин. Водночас в політиці РФ спостерігається протилежна тенденція – спроба розколоти євроатлантичну спільноту. Вона утримує кризову перспективу в російсько-американських відносинах, що буквально диктує державам СНД здійснювати остаточний вибір форм і механізмів забезпечення національної безпеки. Зазначимо, що в цьому зв'язку для України реально втрачає безпекову перспективу багатовекторність, а шанс на її реалізацію можна зв'язувати тільки з гіпотетичним членством в ЄС.

Наразі у світі по-новому бачиться й статус-кво, оскільки світовий порядок, що формується, кардинально відрізняється від того, котрий існував ще у перші кілька років ХХІ ст. Причинами можна вважати світову фінансово-економічну кризу, певну зміну структури відносин між державами, послаблення американської наступальності у міжнародних відносинах. Фактично світ, що розпрощався з епохою «холодної війни», не сприйняв ідеї однополюсності міжнародної ієрархії й перейшов у фазу «турбулентності» свого розвитку – невизначеності міжнародного порядку, за якої кожна більш-менш впливова країна намагається знайти в ньому власну нішу. І якщо Сполучені Штати не можуть змиритися з такою ситуацією, то Росія, навпаки, усіяко намагається посісти високе місце в новій ієрархії міжнародних відносин [8].

Вперше офіційно така позиція РФ в умовах помітного насаджування ідеології антиамериканізму пролунала в «Концепції зовнішньої політики Російської Федерації», затвердженій 28 червня 2000 року В.Путіним. Концепція суттєво вплинула на російську політику Дж.Буша-молодшого, тому заслуговує на пересомислення. Серед цілей зовнішньої політики РФ визначалося «формування багатопольярної системи міжнародних відносин, яка реально відображала б багатоманітність сучасного світу з усією різноманітністю його інтересів». Задля цього Росія мала б перетворитися на вагомий центр світу і впливати на планетарні процеси для формування стабільнішого світоустрою. У межах цього завдання виокремлено створення «поясу добросусідства» по периметру російських кордонів, сприяння усуненню вогнищ напруженості та конфліктів у прилеглих до РФ регіонах, захист прав та інтересів російських громадян і співвітчизників поза межами російської території. Наголошувалося на необхідності зміцнення співпраці з країнами-учасницями СНД задля адекватного захисту інтересів російських громадян на їхніх територіях [9].

Однак для оцінки позиціонування Б.Обами важливіше розглянути актуальний документ – «Концепцію зовнішньої політики Російської Федерації» від 12 липня 2008 року, підписаний Д.Медведевим, в основу якої покладено основні постулати попередньої Концепції, що ставить під сумнів тезу про розходження в правлячому в РФ дуумвіраті. Водночас розбіжності все ж існують: декларація нібито вже наявного багатопольярного світу, участь РФ у подоланні конфліктів на теренах СНД, захист прав росіян за кордоном і забезпечення їх можливістю «збереження етнокультурної самобутності й зв'язку з її історичною батьківщиною».

Наприклад, попри підписання Д.Медведевим і Ф.Януковичем в квітні 2010 року договору про продовження дислокації ЧФ в м. Севастополь до 2042 р., існує вірогідність, що за якихось умов може постати питання захисту інтересів російських громадян, як це вже

було під час російсько–грузинського конфлікту (Росія тоді фактично використала положення нової Концепції, оперуючи фактом, що на території Південної Осетії проживає до 90% російських громадян). Зазначимо, що ще навесні 2008 р. під час самміту НАТО в Бухаресті сказав В.Путін щодо нашої держави: «Україна в тому вигляді, в якому вона сьогодні існує, була створена за радянських часів... Крим просто отриманий Україною рішенням політбюро ЦК КПРС. 90% населення там – росіяни. Хто нам може сказати, що ми там не маємо жодних інтересів? Південь та Схід України повністю російський» [10]. До речі, названі у промові «росіяни» – військовослужбовці Чорноморського флоту РФ за 5 років служби в Севастополі отримують житло в Криму, громадянство України та українську пенсію, тобто фактично переходять у статус осіб, які мають подвійне громадянство, що заборонено Законом України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. [11]. До того ж «Морська доктрина Російської Федерації на період до 2020 року» (затверджена 27 липня 2001 року В.Путіним) проголошує «збереження міста Севастополь у якості головної військово–морської бази Чорноморського флоту Російської Федерації». По суті, те, що після 2017 року «Перехідні положення» Конституції України припинять діяти, а перебування ЧФ РФ на території нашої держави суперечитиме ст.17 її Основного Закону, яка забороняє дислокацію іноземних військових формувань на території України, схоже нікого не турбує [8].

Невдовзі після підписання зовнішньополітичної концепції, Д.Медведев в 31 серпня 2008 року конкретизував її основні положення, які нагадують попередження Америці, «некерованим» країнам СНД, світові загалом від нового претендента на лідерство: Росія визнає першочерговість основоположних принципів міжнародного права, які визначають відносини між цивілізованими народами, що дозволить їй долучитися до правового механізму ООН, через який можна впливати на побудову нового міжнародно–правового порядку; світ має бути багатополярним; Росія не хоче конфронтації з жодною країною і не збирається ізолюватися; безперечним пріоритетом для Росії є захист життя і гідності її громадян, хоч би де вони перебували; у Росії, як і в інших країнах світу, є регіони, де вона має свої пріоритетні інтереси, і з якими прагне розвивати дружні стосунки [8].

Викладене є заявкою на принципову зміну зовнішньополітичного статусу Росії, на що несподівано аморфною стала реакція Білого дому. Адже інтереси РФ виходять за межі пострадянського простору, охоплюють Євразію. «Пріоритетні регіони Росії – це, звичайно, її прикордонні території. Але не тільки», – зауважив Д.Медведев. З цього можливо зробити висновок, що Росія повертається до концептуальних засад євразійства, притаманних її політичній думці ще в XIX столітті. Її основна ідея – реставрація великоросійської ідеології, що наразі має відбуватися двома шляхами: 1) реставрація російської державності на пострадянському просторі, але не шляхом «реінтеграційної моделі», котру пропонував свого часу В.Путін, а, скоріше, через прямий тиск на уряди колишніх країн–членів СРСР. Це передусім можна зробити через поглинення їхніх економік чи створення слухняної влади; 2) перехід до геополітичного наступу на Європу, який започатковано «Газовою війною – 2009».

Такий порядок дій підтверджують заяви російських експертів, котрі вважають, що на розширення НАТО, будівництво американської ПРО в Європі тощо Росія не могла не відповісти на рівні документів та нормативно–правових актів. Відповідь має бути «практичною». І тут бачимо збіг у позиціях В.Путіна і Д.Медведева. Саме перший свого часу вніс до переліку зовнішніх загроз, які стоять перед Росією й констатовані у «Воєнній доктрині Російської Федерації» від 21 квітня 2000 року, «розширення військових блоків та союзів на шкоду військовій безпеці Російської Федерації». Тому в цьому контексті від-

носно новою стратегія Д.Медведева є хіба щодо «американської експансії» на пострадянському просторі. Новий президент США, схоже, не бажає помічати, що ця стратегія «стратегічного партнера» передбачає перекроювання міжнародної інфраструктури в сфері безпеки й фінансів на російських умовах. Один зі способів досягти цих цілей, вважає Д.Медведев, такий: «замінити, принаймні частково, американський вплив у Європі російським, поєднавши військові загрози з використанням велетенських газових запасів країни у якості важеля впливу».

Для початку Д.Медведев планує покласти край втручанням США та Європи у справи «близького зарубіжжя» РФ і передбачає реструктуризувати міжнародну дипломатичну систему, перетворивши ШОС у блок, на кшталт НАТО. Серед інших завдань – перетворення Москви на один зі світових фінансових центрів і створення газового картелю за прикладом ОПЕК, в якому Росія стала лідером.

Адміністрація Б.Обами не відреагувала на такі програмні заяви жодними чином. Не береться до уваги те, що амбітні цілі Д.Медведева ґрунтуються на старих планах В.Путіна щодо відродження величі Росії; що Д.Медведев, формально виступаючи за лібералізацію економіки, демократію на місцях і свободу слова, підкреслює, що для нормального функціонування Росії потрібен твердий політичний контроль згори; що Д.Медведев, будучи впевнений у відсутності адекватної реакції з боку США, вважає припустимим «право» змінювати норми міжнародної дипломатії і забезпечувати «пріоритетні інтереси» Росії у нових незалежних державах, що призведе до відновлення домінування та статусу наддержави РФ на теренах транзитивних держав. Цю позицію підтримує більшість російських політиків, політологів, громадських діячів, науковців, інтереси яких останнім часом надзвичайно захопила геополітична проблематика. З іншого боку, прагнення Росії посісти провідне місце в сучасній міжнародній системі, ігнорування нею нових реалій постбіполярності, зростаюча з кожним роком зневага до суверенітету нових держав, які виникли на пострадянському просторі, усвідомлюють провідні зарубіжні політики і політологи, зокрема Зб.Бжезінський та Г. Кіссінджер [12].

Слід відзначити, що слабкою є офіційна реакція США й на офіційні прояви антиамериканізму в позиції Д.Медведева. Зокрема, як американські, так і російські експерти стверджують, що «Стратегія національної безпеки Російської Федерації до 2020 року» носить чітко виражений антиамериканський характер. На їхню думку, офіційні акценти розставлені невірно, бо пріоритетом має бути внутрішня політика, а військова доктрина спрямована скоріше на боротьбу із зовнішнім ворогом. Однією з причин є те, що серед авторів стратегії занадто багато силовиків, починаючи з экс-директора ФСБ, а нині секретаря Ради Безпеки М.Патрушева [13].

Нова стратегія національної безпеки РФ свідчить про грандіозні амбіції Росії увірватися в число лідерів і підвищити свій вплив у світі. У контексті регіонального і, можливо, глобального лідерства РФ слід звернути увагу на Розділ II Стратегії «Сучасний світ і Росія: стан і тенденції розвитку». Мова йде про те, що «неспроможність існуючої глобальної й регіональної архітектури, орієнтованої, особливо в Євроатлантичному регіоні, тільки на Організацію Північноатлантичного договору, а також недосконалість правових інструментів і механізмів усе більше створюють загрозу забезпеченню міжнародної безпеки. Слід особливо зазначити, що Російська Федерація має достатній потенціал для того, щоб розраховувати на створення в середньостроковій перспективі умов для її закріплення в числі держав-лідерів у світовій економіці на основі ефективної участі у світовому розподілі праці, підвищення глобальної конкурентоспроможності національного господарства, оборонного потенціалу, рівня державної й суспільної безпеки» [13]. Але Вашингтон

жодним чином не відреагував на ці значимі тези документа та публічні прояви антиамериканізму. Основною причиною вважається те, що США покладаються на сутнісну відмінність поглядів Д.Медведева і В.Путіна та перспективу перемоги першого з них президентських виборах 2012 року.

Отже пострадянський простір, залишаючись у намірах РФ регіоном «привілейованих інтересів», втратив той конфліктний інтерес з боку Заходу, котрий він мав ще у 2009 р. З іншого боку, Росія готова захищати «життя та гідність російських громадян, де б вони не знаходились», що теоретично може бути підставою для втручання у справи, чи навіть порушення кордонів країн СНД і Балтії. Відмінністю політики Б.Обами, яка меншою мірою гальмує зовнішньополітичні амбіції РФ, є відхід від політики попередньої адміністрації Дж.Буша–молодшого, яка відкрито критикувала ситуацію із правами людини в Росії. Москва також прагне відійти від крайньої конфліктності у відносинах із Заходом, хоча й так, щоб наростити свою сферу впливу. Пострадянський простір – єдина сфера, де сьогодні зберігається відносна напруга між США і Росією, але якщо Росія і США підуть на формування нової архітектури безпеки у світі, це зменшить загрози як для України, так і для інших сусідів Росії на Заході.

Література

1. Haass R.N. The Age of Nonpolarity: What Will Follow U.S. Dominance [Електронний ресурс] / R.N.Haass // Foreign Affairs. – 2008. – May/June. – Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.org/20080501faessay87304/richard-nhaass/the-age-of-nonpolarity.html>.
2. Лавров. С.В. Россия и мир в XXI веке [Електронний ресурс] / С.В.Лавров // Россия в глобальной политике. – 2008. – № 4, Июль–Август. – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/33/9968.html>.
3. Горбунов О. Концепция Русского мира [Електронний ресурс] / Олег Горбунов. – Режим доступу: <http://www.analitik.org.ua/author/4bc6ca54998cf>.
4. Выступление Президента России Д.А.Медведева на встрече с представителями политических, парламентских и общественных кругов Германии, Берлин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ln.mid.ru/brp_4.nsf/0/7F55D15BF74840AFC325746000242A78.
5. Интервью Д.Медведева телеканалу «Евроньюс» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kremlin.ru/appears/2008/09/02/2217_type63379_206085.shtml.
6. Friedman G. The Medvedev Doctrine and American Strategy [Електронний ресурс] / George Friedman. – Режим доступу: http://www.stratfor.com/weekly/medvedev_dctrine_and_american_strategy.
7. Гомар Т. Россия одна навсегда? [Електронний ресурс] / Т.Гомар // Россия в глобальной политике. – 2008. – № 5, Сентябрь–Октябрь. – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/34/10435.html>.
8. Цирфа Ю. Річниця «нової зовнішньої політики» РФ: чи втілюються в життя задуми Медведева? [Електронний ресурс] / Юлія Цирфа // Віче. Журнал Верховної Ради України. – 2009. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1583>.
9. Потенциал международного влияния и эффективность внешней политики России (2008–й – начало 2009 года) [Електронний ресурс] / [А.Мельвиль, М.Ильин, Б.Макаренко та ін.]. – М.: МГИМО–Университет, 2009. – Режим доступу: <http://www.inop.ru/files/Chapter11.pdf>.

10. Путин посягнул на территориальную целостность Украины [Електронний ресурс] // Обозреватель. – 7.04.2008. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/news/2008/4/7/229518.htm>.
11. Закон України «Про громадянство України» (від 18 січня 2001 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2235-14>.
12. Кір'яков П.О. Україна в російських геополітичних стратегіях [Електронний ресурс] / П.О.Кір'яков, К.Є.Лускалова, В.І.Литвиненко // Стратегічна панорама. – 1998. – № 3–4. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/panorama/kiryak.htm>.
13. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>.